

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՎԱՐԴԳԵՍ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
(Ծննդյան 85-ամյակի առթիվ)

Լրացավ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի և «Պատմաբանասիրական հանդեսի» նախկին գլխավոր խմբագիր, ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի բաժնի վարիչ Վարդգես Ալեքսանի Միքայելյանի ծննդյան 85-ամյակը: Նա մեր ժողովրդի նվիրյալ այն զավակներից էր, ով

ոչ միայն իր գիտական անուրանալի վաստակով, խմբագրական-հրատարակչական, գիտամանկավարժական եռանդուն գործունեությամբ, այլև մարդկային ու քաղաքացիական հարուստ նկարագրով իր ուրույն և մշտամնա տեղն ունի մեր երախտավորների շարքում:

Վ. Միքայելյանը ծնվել է 1924 թ. դեկտեմբերի 5-ին ՀԽՍՀ Աշոցքի շրջանի Ղազանչի գյուղում: 1941 թ. տեղի միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո որպես ուսուցիչ աշխատել է շրջանի Քեֆլի և Քոռաղբյուր գյուղե-

րում: Ապա զորակոչվել և 1942–1947 թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում՝ սնծովյան նավատորմում (այդտեղից էլ լայնորեն հայտնի նրա «Մարյակ» մականունը) և մասնակցել Հայրենական մեծ պատերազմի մարտերին:

Ջորացրվելուց հետո Վ. Միքայելյանը սովորել է Երևանի պետական համալսարանի նորաբաց միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետում և 1952 թ. ավարտել գերազանցության դիպլոմով: Նույն թվականին ընդունվել է ԵՊՀ-ի ասպիրանտուրան. այն ավարտել է 1955 թ. և անմիջապես պաշտպանել թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Գյուղացիության դրությունը և գյուղացիական ելույթները Հայաստանում 1918–1920 թթ.» թեմայով (առանձին գրքով հրատարակվել է 1960 թ.):

1955–1959 թթ. Վ. Միքայելյանն աշխատել է «Սովետական Հայաստան» ամսագրի խմբագրությունում: Հենց այստեղ էլ նա խորամուխ է լինում և տիրապետում խմբագրական-հրատարակչական աշխատանքի նրբություններին:

1960-ական թվականների սկզբից Վ. Միքայելյանի գիտական և գիտագործնական աշխատանքը ընդմիջտ կապվում է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հետ. 1960–1972 թթ. պատմության ինստիտուտում եղել է ավագ գիտական աշխատող, 1972–1987 թթ.՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագ-

րի գլխավոր խմբագիր, 1988 թվականից՝ պատմության ինստիտուտում բաժնի վարիչ, 1996 թ. Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի ակադեմիկոս, 1999 թ.՝ «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» գլխավոր խմբագիր:

Վ. Միքայելյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը լայն և ընդգրկուն է՝ ներառում է հայ ժողովրդի նոր ու նորագույն շրջանների պատմության բազմաբնույթ հարցեր: Գիտական գործունեության հենց սկզբից նա չգնաց տրորված ճանապարհներով, այլ ձեռնամուխ եղավ չուսաբանված կամ թերի ուսումնասիրված հիմնահարցերի հետազոտությանը: Նա առաջիններից մեկն էր, ով գիտակցելով հայ գաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրության կարևորությունը, հետազոտման թեմա ընտրեց հայկական գաղթավայրերի ուսումնասիրությունը: Վ. Միքայելյանի վաստակը հատկապես անգնահատելի է միջնադարի ամենախոշոր հայ գաղութի՝ Ղրիմի ուսումնասիրման բնագավառում: 1964 թ. լույս տեսավ գիտնականի «Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն» առաջին գիրքը: Այն ներառում էր այդ պատմության միջնադարյան շրջանը և ավարտվում 1778 թ. ռուսական կառավարության կողմից ղրիմահայերի տեղահանությամբ: Վ. Միքայելյանն այս աշխատությունը 1965 թ. պաշտպանեց որպես դոկտորական ատենախոսություն:

Այնուհետև իրար հաջորդեցին Ղրիմի հայկական գաղթօջախների պատմության ուսումնասիրությանը նվիրված՝ Վ. Միքայելյանի հետևյալ մենագրությունները. 1970-ին հրատարակեց «Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն (1801–1917)» աշխատության 2-րդ գիրքը, 1974-ին՝ “На крымской земле”, 1989-ին՝ «Ղրիմահայոց պատմություն» և 2004-ին՝ “История крымских армян” (Симферополь).

Ղրիմի հայ գաղթավայրի պատմությունն ուսումնասիրելիս Վ. Միքայելյանը արժեքավոր նյութեր է հավաքել ռուսական ռազմածովային նավատորմի ծովակալ, ծագումով ղրիմահայ Լազար Մարկովիչ Մերեբրյակովի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ: 1979 թ. լույս տեսավ պատմաբանի «Ծովակալ Լ. Մ. Մերեբրյակով (Լազար Մարկոսի Արծաթագործյան: Կյանքն ու գործունեությունը)» աշխատությունը, որտեղ լուսաբանվում է հայ ծովակալի տեղն ու դերը ռուսական սևծովյան նավատորմի գործունեության պատմության մեջ, հատկապես Ղրիմի պատերազմի ընթացքում:

Ի դեպ, ղրիմահայոց պատմությանը նվիրված գրքերով Վ. Միքայելյանը վերհանել է հայ ժողովրդի միջազգային կապերի (հայ-ռուսական, հայ-ուկրաինական, հայ-լեհական, հայ-իտալական) պատմությունը: Այս առումով խոշոր արժեք ունեն նաև «Հայ-իտալական առնչություններ, Ջենովական փաստաթղթերը ղրիմահայերի մասին» (1974 թ.) ժողովածուն և «Ղրիմահայ գաղութը Արևելք-Արևմուտք հարաբերությունների ոլորտում (13–18-րդ դարեր)» (2000 թ.) մենագրությունը, որոնցում բացահայտել է այն մեծ դերը, որ կատարել է հայկական այս գաղթավայրը միջազգային առևտրական և այլ բնույթի հարաբերություններում:

Հետագա տարիներն ևս Վ. Միքայելյանը շարունակել է ուշադրության կենտրոնում պահել հայ գաղթավայրի պատմությունը: Պատմաբանի նախաձեռնությամբ

յամբ և խմբագրությամբ նախապատրաստվել ու 2003 թ. հրատարակվել է «Հայ գաղթաշխարհի պատմություն» եռահատորյակի առաջին և երկրորդ հատորները: Ժամանակագրական առումով եռահատորյակն ընդգրկում է միջնադարից մինչև 1920 թ. ընկած ժամանակամիջոցը: Դրանք կազմված են տարածաշրջանային սկզբունքով. առաջին հատորը նվիրված է սլավոնական աշխարհի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութների պատմության լուսաբանմանը, երկրորդը՝ Ասիայի և Աֆրիկայի հայկական գաղութների: Երրորդ հատորը նվիրված է լինելու Եվրոպայի և Ամերիկայի հայկական գաղութներին:

Պատմաբանի գիտական ուսումնասիրության մյուս կարևոր բնագավառը, որտեղ նա մեծ վաստակ ունի, Հայաստանի հետ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման ուղղությամբ նրա անգնահատելի ծառայությունն է: 1960-ական թվականների վերջերից Վ. Միքայելյանն արցախյան հիմնահարցի արդար լուծման ակտիվ սատարողներից էր, այն սակավաթիվ պատմաբաններից, որոնք խոսքով ու գրչով աշխատում էին հանրությանը ներկայացնել այդ խնդրի սկզբնավորման հանգամանքներն ու հետևանքները: Ավագ սերնդի ակադեմիականների և մտավորականների հիշողության մեջ թարմ է 1969 թ. Հայաստանի ԳԱ պատմության ինստիտուտում կայացած կուսակցական ժողովը: Ինչ ժամ տևած այդ ժողովում, ուր քննվում էր ազերի Ձ. Բունիաթովի ու նրա գործակիցների կողմից Ղարաբաղի պատմության նենգափոխման մերկացմանը նվիրված Վ. Միքայելյանի համարձակ ու բովանդակալից զեկուցումը (ի դեպ, նա ինստիտուտի կուսակցական կազմակերպության քարտուղարն էր), որոշում ընդունվեց դիմել ԽՍՀՄ Կենտկոմ՝ Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը քննարկման առարկա դարձնելու խնդրանքով և բնիկ հայկական այդ երկրամասը Հայաստանին վերադարձնելու պահանջով: Այդ օրերի համար կատարվածը, մեղմ ասած, հանդուգն քայլ էր... Վերհիշենք նաև, որ Վ. Միքայելյանն իր խմբագրած «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի 1978 թ. 5-րդ համարում տպագրեց «Об очередных “размышлениях” 3. М. Бунятова» վերնագրով հոդված-գրախոսությունը (հեղինակներ՝ ԳԱ ակադեմիկոսներ Ա. Ղանալանյան, Լ. Խաչիկյան, պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Տեր-Ղևոնդյան), որտեղ խիստ և արդարացի քննադատության ենթարկվեց ազերի պատմաբանի հակահայկական ու հակագիտական գործունեությունը: Բոլորին է հայտնի, որ շարժման վերելքի օրերին՝ 1988 թ. մարտի 2-ին, Երևան եկած ԽՍՀՄ Կենտկոմի քարտուղարներ Ա. Լուկյանովին և Վ. Դոլգիխին հանձնված Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ գիտական միակ փաստաթուղթը Վ. Միքայելյանի գրած բովանդակալից ու հիմնավոր տեղեկանքն էր: Ի դեպ, պատմագիտական այս փաստաթուղթը «Некоторые вопросы истории Нагорного Карабаха» վերնագրով և մասնակի լրացումներով (պատմաբան Լ. Խուրշուդյանի հեղինակակցությամբ) լույս տեսավ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի 1988 թ. 4-րդ համարում: Հետագա տարիներին նա ԼՂ-ի հարցի վերաբերյալ բազում հոդվածներ տպագրեց հանրապետության, սփյուռքահայ և օտարալեզու մի շարք պարբերականներում: 1992 թ. լույս ընծայվեց «Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.: Сборник документов и материалов» խորագրով ժողովածուն, որի կազմողների ղեկավարը, պատաս-

խանաստու խմբագիրը և ընդարձակ ներածության հեղինակը Վ. Միքայելյանն էր: Ժողովածուի փաստաթղթերն ու նյութերը հավաստում են, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանը գոհարեբվել է համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակի սնանկ քաղաքականությանը, որի «իրագործման» ճանապարհին Հայաստանի բուն տարածքները նվիրվում էին Ադրբեջանին ու Թուրքիային:

Հաջորդ բնագավառը, որտեղ Վ. Միքայելյանն ունի անուրանալի ավանդ, Հայկական հարցը և Օսմանյան կայսրությունում հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությունն է: 1989 թ. Վ. Միքայելյանը մեկնեց Բոնն՝ գերմանական արխիվներում հայկական ցեղասպանության մասին նյութերի ուսումնասիրման համար: Գերմաներենի իմացությունը նրան հնարավորություն տվեց կարճ ժամանակամիջոցում ժողովել ավելի քան 3500 արխիվային միկրոկադրեր, որից 1000-ից ավելին տեղ են գտել 1995-ին նրա կազմած «Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы Политического архива м-ва иностр. дел Кайзеровской Германии» վերնագրով ժողովածուում՝ առաջաբանով, ներածությամբ և հմուտ ծանոթագրություններով: Փաստաթղթերի մեծածավալ այս հավաքածուն լրացնում է Յու. Լեփսիուսի 1919 թ. Պոտսդամում հրատարակած Թուրքիայում հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ «Deutschland und Armenien, 1914–1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke» փաստաթղթերի ժողովածուն: Ինչպես իրավացիորեն նկատվել է, Վ. Միքայելյանին տքնաջան և պատասխանատու այս գործին մղել է այն իրողությունը, որ վերջին տարիներին թուրքական կառավարող շրջանները, պաշտոնական և ոչ պաշտոնական պատմագրությունը, քարոզչական ողջ մեքենան ջանում են «ապացուցել», որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանություն չի եղել: Ավելին, նրանք անգլիական, ֆրանսիական ու ամերիկյան արխիվային փաստաթղթերը համարում են միտումնավոր: Ստեղծված կացության մեջ, բնական է, առաջնահերթ նշանակություն է ստանում կայգերական Գերմանիայի արխիվներից և, առաջին հերթին, նրա արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվից պաշտոնական և ոչ պաշտոնական փաստաթղթերի հրապարակումը, մի երկիր, որի կառավարության հանցավոր թողությունները և աջակցությամբ տեղի է ունեցել XX դարի առաջին ցեղասպանությունը:

Ի դեպ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը հիշյալ ժողովածուն 2004 թ. հրատարակեց նաև գերմաներեն՝ «Die armenische Frage und der Genozid an den Armeniern in der Türkei (1913-1919). Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen auswärtigen Amts. Zusammenge stellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardges Mikaeljan» վերնագրով (ավելի քան 40 մամուլ): Սույն ժողովածուի որոշ փաստաթղթերի թարգմանությունը և հրատարակությունը հայերեն (կրկին 2004 թ.) իրականացրել է ՀՀ ԳԱԱ ցեղասպանության ինստիտուտ-թանգարանը՝ «Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդումներում (1915–1918), ըստ կայսերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի վավերագրերի. կազմող և առաջաբանի հեղինակ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վ. Ա. Միքայելյան» խորագրով:

Նկատենք նաև, որ Վ. Միքայելյանը 1980-ական թվականներից տասնյակ հոդվածներ է հրատարակել, գրքեր հրատարակել, ժողովածուներ կազմել հայերի ցեղասպանության մասին, այն ժխտողների ու կեղծարարների դեմ: Այսպես, 1991 թ. նա հրատարակեց «Генрих Фирбюхер. Армения, 1915. Уничтожение Турцией культурного народа», 1997-ին՝ «Գերմանացի դիվանագետները հայոց ինքնապաշտպանական մարտերի մասին (1915)» գրքերը և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, մեր իրականության մեջ չի եղել քիչ թե շատ նշանակալից որևէ հարց, իրադարձություն, որը շրջանցեր Վ. Միքայելյանին կամ էլ չարժանանար նրա հատուկ ուշադրությանն ու վերաբերմունքին: «Հատուկ» ենք ասում, քանզի նա հենց այնպես, իմիջիայլոց ոչ մի գործ չէր ձեռնարկում, արածը լինում էր նոր խոսք, նոր մոտեցում, արխիվային նորահայտ նյութերի հրատարակում: Այս վերջին առումով հատկանշական է Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի առթիվ ակադեմիկոսի կազմած և հրատարակած «Почему и как российские евреи принимали христианство по армянскому обряду (1910–1915 гг.). Документы и материалы ЦГИА России. Подборка» ժողովածուն: Փաստաթղթերի այս ուշագրավ հավաքածուի ի հայտ գալը երկար ժամանակ գտնվում էր հայ և ոչ միայն հայ հասարակության սեեռուն ուշադրության կենտրոնում:

Գիտական արդյունավետ աշխատանքը ակադեմիկոս Վ. Միքայելյանը գուցակցել է գիտախմբագրական-գիտակազմակերպչական եռանդուն գործունեությանը: Խմբագրական-հրատարակչական աշխատանքը Վ. Միքայելյանի համար սրբազան գործ էր, նրա տարերքը, ինքնաբուխ նվիրումը: Իրավամբ, նշանավոր պատմաբանը գիտական-խմբագրական տարիների իր տքնաջան և շնորհակալ գործունեությամբ, պատմության և բանասիրության խոր իմացությամբ և նուրբ դիտողականությամբ անջնջելի հետք է թողել մեր իրականության մեջ: Ինչպես արդեն հիշատակեցինք, դեռևս 1955–1959 թթ. աշխատել է «Սովետական Հայաստան» ամսագրի խմբագրությունում: Երկար տարիներ՝ 1972–1987 թթ., եղել է ՀՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի գլխավոր խմբագիրը, ամսագիր, որտեղ հրատարակված ուսումնասիրությունները շոշափելի ավանդ են բերել հայ մշակույթի և հայագիտության շատ ու շատ արմատական և կնճռոտ հիմնախնդիրների լուծման գործում. պատմության, լեզվի, գրականության, հնագիտության և արվեստի հարցերը շարունակ գտնվել են պարբերականի ուշադրության կենտրոնում՝ նրա էջերում ստանալով գիտական խոր և անկողմնակալ լուսաբանում: Այսպես, 1980–1981 թթ. ամսագրի մի շարք համարներում բանավիճային հոդվածներ տպագրվեցին «Հայ ժողովրդի ծագումն ու կազմավորումը» հիմնախնդրի շուրջ, որին մասնակցեցին ճանաչված մասնագետներ, ինչպիսիք էին՝ Օ. Շիրոկովը (Մոսկվա), Գեորգի Կլիչկովը (Մոսկվա), Ջոն Գրեյխնը (ԱՄՆ), Վալերի Խաչատրյանը, Ասատուր Մնացականյանը և ուրիշներ:

1989–1990 թթ. Վ. Միքայելյանը հիմնադրեց և խմբագրեց «Գոյամարտ» շաբաթաթերթը, որի առաջնահերթ խնդիրը պատմահայրենասիրական բնույթի հարցերի և արցախյան հիմնախնդրի լուսաբանումն էր:

1999 թ. Վ. Միքայելյանը նշանակվում է հայագիտական ու հասարակագիտական «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» գլխավոր խմբագիր: Հանդեսի հիմնադիր և մինչև 1999 թ. անփոփոխ խմբագիր, ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանից հետո խմբագրել այս հանրահայտ պարբերականը չափազանց պատասխանատու գործ էր, որը, ինչպես ժամանակը ցույց տվեց, Վ. Միքայելյանը կատարեց փայլուն: Իր համարձակ, նախաձեռնողական քայլերով նա հայագիտական այս հանդեսի հեղինակությունը մի նոր մակարդակի բարձրացրեց: Վերոհիշյալ բոլոր պարբերականներում Վ. Միքայելյանը հանդես է եկել և՛ որպես խմբագիր, և՛ որպես ակտիվ հեղինակ:

Նա խմբագրական գործունեությունը հիմնականում օգտագործել է նաև գիտական երիտասարդ, կարող ուժեր կրթելու, ճիշտ հունի մեջ դնելու համար: Հարկ է նկատել, որ Վ. Միքայելյանը ընդհանրապես անչափ ուշադիր էր երիտասարդ կադրերի նկատմամբ, խրախուսում էր նրանց, վերցնում իր հովանու տակ: Նրա ղեկավարությամբ պաշտպանվել է տասնյակից ավելի թեկնածուական և դոկտորական ատենախոսություններ:

Վ. Միքայելյանի գործունեության մեջ նշանակալի տեղ է գրավել նաև մանկավարժական աշխատանքը հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Մասնավորապես, նա շուրջ երկու տասնյակ տարի հատուկ դասընթացներ է կարդացել Երևանի Խ. Աբովյանի անվ. հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմաաշխարհագրական ֆակուլտետում, վաստակել ուսանողության սերն ու հարգանքը:

Վ. Միքայելյանը եղել է գիտական մի շարք խորհուրդների անդամ, գործուն մասնակցություն է ունեցել «Հայկական սովետական հանրագիտարանի» ստեղծման գործում, եղել է կազմկոմիտեի անդամ, իսկ հետագայում՝ գիտաճյուղային խորհրդի անդամ:

Ավարտելով մեր ասելիքը անվանի հայագետի ու հայրենանվեր քաղաքացու մասին՝ մի քանի խոսք նրա մարդկային նկարագրի մասին. Վարդգես Միքայելյանի մեջ միահյուսվել էին տաղանդավոր գիտնականը, գիտության կազմակերպիչը, հմուտ խմբագիրն ու հրապարակախոսը, իսկական հայկական ընտանիքի հայրը: Գիտական հասարակայնության և մեր մտավորականության մեջ նա առանձնանում էր իր բնատուր տաղանդով, մեծ էրուղիցիայով, բացառիկ աշխատասիրությամբ, անսահման իմացությամբ, անմիջական ու պարզ, ընդառաջող և գործունյա բնավորությամբ. նրա անհանգիստ ու որոնող ոգին դադար չունեց:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ